

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2026-156-3-154-165>

ХҒТАР 17.82.31

Ғылыми мақала

Р. Болат¹, З.Қ. Бисенғали², Г.Б. Токшылыкова^{3*}

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Сиань шет тілдер университеті, Сиань, Қытай

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: ¹bolat_rauan@live.kaznu.kz, ²zinolgabden@hotmail.com, ³gulnaz_lit75@mail.ru)

НҰРПЕЙІСОВТІҢ «СОҢҒЫ ПАРЫЗ» РОМАНЫНДАҒЫ ПОСТКОЛОНИЯЛЫҚ ЭКОСАНА КӨРІНІСТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ әдебиетінің тарихында Арал теңізінің экологиялық мәселесін алғашқылардың бірі болып көтерген Ә.Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романы – одақтың Арал теңізіне жасаған саясатын сынға алған батыл туынды екені талданады. Автордың негізгі мақсаты – романда көрініс тапқан отарлық зардаптарын, оның табиғатпен қатар адам тағдырына тигізген салдарын ашып көрсету. Идеясы кеңес билігінің қазақ даласында жүргізген саясатының астарында экологиялық империализм жатқанын көрсету, сол арқылы жазушының қоғамға жеткізгісі келген азаматтық үнін айқындау. Зерттеу нәтижелерін эпроза, постколониализм, антропоцентризм бағытында жазылған жұмыстарда, кеңес дәуіріндегі әдебиетті талдау, оқыту мақсатында пайдалануға болады. Зерттеудің өзекті теориялық негізі ретінде экологиялық империализм концепциясы алынып, герменевтикалық, мәтіндік талдау әдісі пайдаланылған. Нәтижесінде адам мен жануарды тұтас, табиғи әлемнің бір бөлшегі ретінде бейнелеген жазушы шеберлігі анықталған. Мұнымен қоса, империялық сана енгізген табиғат байлығына тонаушылық көзқараспен қараудың салдары экологиялық тұрғыдан ғана емес, рухани тұрғыдан да тым ауыр болатындығы тұтас халық тағдыры арқылы дәлелденген. Жұмыс постколониалық сана мен экологиялық сананы ұштастыруда, қазақ даласында жүргізілген отарлау үдерісінің адамзатқа ғана емес, табиғаты, флорасы мен фаунасына тигізген зардаптарын түстеп, танып-білуде, антропоцентристік логикасына сыни баға беруде елеулі ықпал ететінін бағамдайды. Дәлірек айтқанда, отарлау зардабын тартқан ұлттың бойында экологиялық сананы қалыптастыруға септігін тигізеді.

Түйін сөздер: қазақ кеңес әдебиеті, постколониалық экологиялық сын, экологиялық империализм, антропоцентризм, Арал теңізі.

Түсті: 20.06.2026; **Жөнделді:** 24.07.2026; **Мақұлданды:** 21.09.2026; **Онлайн қолжетімді:** 29.09.2026

Кіріспе

Ә.Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романын постколониялық теория аясында қарастыру – тәуелсіздіктің жемісі деуге болады. Кеңес заманында астарлы мағынада жазылған туындыны заманауи, тәуелсіз көзқарас тұрғысынан қарап зерттеп-зерделеу, интерпретациялау қажеттілігі дау тудырмайды. Экологиялық тақырыпта жазылған романдағы әлеуметтік тарихи сындарды анықтап, экологиялық дағдарыс пен тарих, мәдениет және билік арасындағы терең байланысты түсіндіру – өзекті мәселе.

Қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымындағы басты тенденциялардың бірі – постколониализм теориясы деуге болады. Оның айтарлықтай өрістеуіне Батыс ғалымдарының зерттеулері, соның ішінде Орталық Азияны постколониялық тұрғыдан зерттеу тенденциясы әсер етті. Бұл бағыт сыртқы формасына қарай алуан түрлі атау мен сипатқа ие болып отыр. Ғалымдардың пікір-пайымдаулары да сан қилы. Бір тобы өз ой-бағамдарын астарлап айтса, бірқатары меңзеу, тұспалдаумен шектеледі. Соның нәтижесінде бүгінде әдебиеттану ғылымының айналымына гибриділік, субалтерндік, ориентализм сынды терминдер еніп отыр. Байыптап қарағанда, қазақстандық ғылымда постколониялық теорияны қолдану шектеулі екені аңғарылады. Оған бірнеше факторлар ықпал етуде. Ең негізгісі – бұл аймақтың өзі бұл мәселеге белсенді түрде кірісіп, зерттеу нысанына айналдыруға құлшыныс танытпағандығы. Зерттеуші П.Гилрой постколониялық теорияның деколонизация үдерісі мен ұлт-азаттық қозғалысының тәжірибесінен туындайтын «отаршылдық биліктің заңдылығына қатысты пікірталасқа негізделетінін» алға тартады. Ал Адамстың сипаттауында, «отарланған халықтың отаршылдардың институттық мұрасына және бүгінге дейін жалғасып отырған қарым-қатынасына жауап ретінде пайда болған дискурс» (Adams, 2008). КСРО құрамындағы Грузия, Украина, Балтық елдерімен салыстырғанда, Қазақстанда кең масштабты ұлт-азаттық қозғалыс болмағаны белгілі (Желтоқсан оқиғасынан басқа). Қазақ елінің тәуелсіздікке қол жеткізуі Кеңес Одағы ыдырауының нәтижесінде келді деуге болады. Ал бұл осы аумақта деколонизацияның тарихи-әлеуметтік алғышарттарының жеткіліксіздігіне әкелді.

Зерттеу әдістері

Романның қазақ әдебиетіндегі сананы отарсыздандыру бағытындағы маңызды туынды екендігі, «постколониялық зерттеудің нысаны болуға сұранып тұрғандығы» айтылып келеді (Құдайберген, 2023). Алайда, «Соңғы парыз» романын постколониялық тұрғыдан зерттейтін кешенді, іргелі еңбектердің әлі де қажет екені байқалады. Осыған байланысты, диалогияны постколониялық экологиялық сын тұрғысынан зерттеу аталмыш теорияның қолдану аясын кеңейтеді және қазақ әдебиеттану ғылымының әдіснамасын жетілдіруге өз үлесін қосады. Сондай-ақ, шығарманы постколониялық контексте қарастыру қазақ кеңес әдебиеті мен Арал экологиялық мәселесін объективті түрде бағалауға мүмкіндік ашады.

Мақалада мәтіндік талдау мен герменевтикалық тәсіл негізгі зерттеу әдістері ретінде қолданылады. Туған мекен, Арал теңізі, балық, қаңырап қалған кемелер сынды экологиялық образдар, пейзаждық суреттеулердің экодағдарыстың көркемдік мағынасын берудегі қызметі мәтіндік талдау негізінде қарастырылады. Герменевтикалық тәсіл романдағы табиғат, адам және билік арасындағы қатынастардың идеялық-этикалық мазмұнын интерпретациялауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, шығармада бейнеленген суару саясаты, балық шаруашылығының құлдырауы мен халықтың

қоныс аударуы сияқты құбылыстарды тарихи тұрғыдан қарастыру үшін Арал теңізінің экологиялық тарихына қатысты зерттеулер пайдаланылады. Экологиялық мәселелерге қоғамның назарын аударып, адам мен табиғаттың өзара байланысын ұғындырып, табиғат алдындағы жауапкершілік сезімін, экосанасын қалыптастырудағы маңызын айқындауда аталған әдістер септігін тигізеді.

Әдебиетке шолу

«Соңғы парыз» романы 1983 жылы «Сең» деген атпен жарық көргеннен кейін, шығармаға айтарлықтай ғылыми қызығушылық артты. Роман жөнінде М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, М.Қаратаев, Т.Ахтанов, С.Қирабаев, З.Қабдолов, Г.Бельгер, А.Сейдімбек, Ш.Елеуқенов, М.Кенжебай, С.Елубай, Ж.Қорғасбек сынды әдебиеттанушылар мен қаламгерлер пікір білдірді. Ол шығарманың жанрлық, стильдік, тілдік ерекшеліктеріне, психологиялық иірімдері мен құрылымдық композициясына, автор ұсынған экологиялық идеяны анықтауға ұмтылған. Ал роман әлемнің бірнеше тілдеріне аударылғаннан кейін, аудармасына қатысты зерттеулердің саны да артты. Дилогияны автордың «Қан мен тер» трилогиясымен байланыста қарап, кейіпкерлер арасындағы сабақтастықты талдау және жазушы туындыларын әлемдік реализм әдебиетінің шеберлерімен салыстыра зерттеу, шығармашылық ықпал мәселесін анықтау да назардан тыс қалмады.

Әдебиеттану ғылымында да әртүрлі аспектіден қарастырылып, Ш.Елеуқенов Арал экологиясының күйреуін адам мен қоғамның рухани-адамгершілік дағдарысымен байланыстырып, романның табиғат пен қоғам алдындағы парыз мәселесін көтеретіндігі талданды (Елеуқенов, 2005). Шығарманың көркемдік жүйесінің жекелеген қырлары арнайы зерттеліп, Ұ.Сәменқызы, Р.Тұрысбек және т.б. кейіпкерлердің психологиялық тартысын Арал мәселесімен сабақтастырып, теңіз бейнесінің хронотоптық және жинақтаушылық қызметін айқындайды (Сәменқызы және т.б., 2023). Романның постколониялық қырлары арнайы зерттеулердің нысанына айналып, Д.Шарипова постколониялық экологиялық сын тұрғысынан қарастырып, Арал теңізінің трагедиясын орталық пен периферия арасындағы билік қатынастарымен, адам мен табиғаттың өзара байланысымен және қоршаған ортаны деколонизациялау мәселесімен сабақтастырды (Sharipova, 2019). Аталған зерттеулер романның экологиялық, көркемдік және постколониялық қырларын түсіндіруде ғылыми негіз қалыптастырды. Дегенмен, Арал дағдарысының көркемдік тұрғыдан берілуінің билік қатынастары, табиғи ресурстарды игеру және жергілікті қауым тағдырымен өзара байланысы әлі де тереңірек талдауды қажет етеді. Сонымен қатар, осы көркемдік және идеялық байланыстарды «постколониялық экосана» ұғымы арқылы жүйелі түрде қарастыру қажеттілігі сақталады.

Мақаланың теориялық және тарихи контексін қалыптастыруда постколониялық экологиялық сынбағытындағы зерттеулер басшылыққа алынды. Арал бассейніндегі суару саясаты мен табиғи ортаның өзгеруінің тарихи себептерін түсіндіруде М.Петерсонның еңбектері пайдаланылды. Ал постколониялық зерттеулер мен экологиялық сынның өзара байланысын айқындауға Г.Хагган мен Х.Тиффиннің тұжырымдары, империялық экспансияның экологиялық өлшемін түсіндіруде А.Кросбидің «экологиялық империализм» концепциясы теориялық негіз ретінде алынды. Бұл еңбектер шығармада бейнеленген экологиялық дағдарыстың тарихи және билік контексін айқындауға және романның көркемдік мәтінін осы контексте интерпретациялауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер мен талқылау

Орталық Азия ғалымдары бүгінге дейін ғылымда үшінші әлем елдеріне қатысты қолданылып келген постколониялық теорияны өздерінің тарихы, мәдениеті мен әдебиетіне қатысты қолдануға ықылас танытпайды (Heathershaw, 2010). Постколониализмге қатысты үнсіз қырғиқабақ соғыс кезінде коммунизм үшке жіктелген: бірінші (әлемге үстемдік етуші) және үшінші әлемнің (дамымай, артта қалған ел) ортасындағы баламалы үлгі ретінде қарастырылды. Зерттеуші Д.Бавнаның пайымынша, Қазақстанды Африка елдерімен немесе үшінші әлем елдерімен салыстыра қарап, зерттеу жүргізу жергілікті халық пен элита тарапынан теріс қабылданып, намысына тиіп, кейде тіпті қорлау ретінде қабылдайтынын атап өтеді. Өйткені, олар кеңестік даму үлгісінің сызықтық логикасын, этносаралық стереотиптер мен «өркениетке ұмтылу» идеясын қабылдаған (Bhavna, 2007). Е.Томпсонның байқауынша, Батыс елдерінің бұрынғы отарлары өздерінің билеушілеріне қарсы пікірлерін белсенді түрде ашық білдіре бастаса, Ресей отарлары мұндай ұстанымнан аулақ болды (汤普逊, 2009).

Шындығында, Қазақстанның академиялық зерттеулері қарама-қайшылыққа толы дискурс қалыптастырды: бір бөлігі кеңес жетістіктерін мадақтаса, екінші бөлігі, бұл өзгерістердің ауыр зардаптары мен шектеулерін ашып көрсетіп, оларды «отаршылдық саясат» деп анық сипаттайды. Зерделей қарағанда, бұл аймақта постколониялық теорияны дамыту күрделі. Оның үстіне «Ресей зерттеушілер тарапынан Ұлыбритания немесе Франция сияқты дәстүрлі отаршыл империя санатында қарастырылмаған, әрі отарланған аумақпен көршілес болуы да Ресей империализмін (Ұлыбритания, Францияға қарағанда) едәуір әлсіретті» (Heathershaw, 2010). Е.Томпсон Батыс пен Ресей отаршылдығының айырмашылығын атап көрсетті. Автордың пікірінше, «Ресей контекстінде колониялар мен этникалық жағынан орыстар мекендеген жерлер бір-бірімен тұтасқан. Ресей империясының Кеңес Одағы пішініне трансформациялануы орыс үстемдігі сақталған мемлекеттің отарлық болмысын одан сайын көмескілендіріп, бүркемелей түсті» (汤普逊, 2009). Модернизация жобалары мен жергіліктендіру (коренизация) саясаты Кеңес Одағын дәстүрлі отаршыл империялардың тәжірибесінен ерекшеленді.

Орталық Азияны постколониялық теория тұрғысынан қарастыру мәселесі ғылыми ортада біржақты шешімін тапқан жоқ. Кеңес Одағының модернизациялық жобалары, жергіліктендіру саясаты және антиимпериялық риторикасы оны дәстүрлі Батыс отарлық империяларымен тікелей теңестіруге мүмкіндік бермеді. А.Халид осы ерекшеліктерге назар аударып, ерте кеңестік Орталық Азияны классикалық отарлық модель аясында түсіндірудің шектеулерін көрсетеді (Khalid, 2006). Сонымен қатар, Дж.Хизершоу постколониялық теорияның бірқатар категорияларын Орталық Азия контекстінде қолдануға болатынын атап көрсетсе (Heathershaw, 2010), Г.Айтпаева кеңестік антиколониялық риторикаға қарамастан, бұрынғы империялық тәжірибелердің кейбірі жаңа саяси жағдайда жалғасқанын көрсетеді (Aitpaeva, 2024).

Постколониялық сыншы Э.Боэмер әдебиетті қоғамдық-саяси болмыстың көрінісі ретінде ғана емес, отаршылдық пен отарсыздану үдерістеріне ықпал ететін маңызды мәдени құрал ретінде таниды. Оның бағамдауынша, әдеби шығармалар ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға елеулі ықпал етеді (Boehmer, 2005). Біздің пайымымызша, Қазақстандағы постколониялық дискурс кейбір Батыс ғалымдары сипаттағандай «отарлық шындыққа үнсіз көнумен» шектелмейді. Кеңес Одағына бағынышты кезеңнің өзінде империялық астамшылықтың салдарын, тамыры тым тереңде жатқанын

көрсетіп берген қаламгерлер аз болған жоқ. Олар академик С.Қирабаев айтқандай, «әлсіз күреспен ашық күреске» шыққан жоқ, империялық сана иелерімен теңесу арқылы құтылуды көздеп, жоспарлады. Шын мәнінде, Ә.Нұрпейісов, С.Жүнісов, О.Сүлейменов, Б.Қанапиянов сынды бірқатар жазушылар кеңес дәуірінде республика егемендігінің әлсіздігі, қазақ халқының ұлттық құндылықтарынан айырылуы, экологиялық дағдарыс т.б. қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді қозғады.

Ә.Нұрпейісов диалогиясы постколониялық экологиялық сынның негізгі мәселелерін қамти отырып, экологиялық мәселенің теңсіздік түп-тамырын тереңінен ашып көрсетті. Бұл тұрғыдан алғанда, роман постколониялық контексте экологиялық мәселесінің астарында жасырынған әлеуметтік тарихи сындарды, яғни экологиялық дағдарыс пен отарлау тарихы, мәдениет және билік құрылымдары арасындағы терең байланысты түсінуге мүмкіндік береді.

«Экологиялық империализм» термині адам мен қоршаған ортаның өзара қатынасына қатысты, мұнда адам тек антропоцентризмді ұстанып қана қоймай, сонымен қатар еуроцентристік және империялық сананы да басшылыққа алады (Crosby, 1987). Ол отар елдердің табиғи ресурстарын тонау, қоршаған орта мен байырғы тұрғындардың дәстүрлі өмір сүру салтын бұзу процесін сипаттап, бұл үдерісті «экологиялық империализм» деп атады. Автор отарлаушылардың жерді, өсімдіктер мен жануарларды, байырғы халықты басқару арқылы экономикалық мақсатына қол жеткізетінін көрсетеді. Ерте кезеңдегі постколониялық сыншылар, мысалы, Э.Саид, Х.Бхабха және Г.Спивак негізінен мәдениет, тіл, нәсіл және тұлғалық мәселелерге назар аударып, экологиялық мәселені белгілі бір деңгейде қарастырмады, постколониялық экологиялық сынның негізін қалаушы Г.Хагган постколониялық зерттеуде «жасыл бетбұрыстың» (Green turn) қажеттігін алға тартты (Huggan, 2004). Экологияны айтып, суреттеуде «жасылдандырудың» (Greening) маңыздылығы дау тудырмайды. Бүгінде отаршылдық пен империализмді сөз еткенде оның қоршаған ортаға тигізген зардабын назардан тыс қалдырмау қажет. Бұл мәселе кеңестік дәуірмен тығыз сабақтасып жатқаны аян. Өйткені кеңестік жүйенің басқару жүйесі орталықтан периферияға дейін антропоцентристік тұжырымдарға негізделді.

Антропоцентристік көзқарас бойынша адам басты өлшем түрінде алынып, табиғаттан жоғары қойылды, ал қоршаған орта отаршыл державалардың экономикалық биік мақсаттарға жетуінің құралы ретінде қарастырылды. Мұндай идеологиялық тәсілдің ауыр салдарына Арал теңізінің тартылуы нақты мысал бола алады. Бұл өз кезегінде аймақтағы әлеуметтік-экологиялық дағдарысты жеделдетіп, тереңдетіп, өмір сүруді қиындатты. Арал теңізінде 1960 жылға дейін кемелердің желкендері желбіреп, айлақтарда қайықтар толып жүретін. Романда теңіздің бұрынғы ең үлкен порты – Арал айлағы жабылып істен шыққан, тот басқан баржалар сары құмда жатқан көріністе бейнеленген: «Теңіз қайтып, су қатынасы тоқтағалы бұрын теңіздің арғы бетіндегі сонау Қоңырат, Үргеніш, Мойнаққа қатынайтын ірі-ірі кемелер кәзір дауылда жағаға шығып қалған балықтай, жиекке теңкііп жатқалы қашан» (Нұрпейіс, 2021). Арал аймағындағы флора мен фаунаның деградациясы да романда көрсетілген, бас кейіпкер Жәдігер балық шаруашылығының құлдырауын өз көзімен көреді: «Бұлар аулап жатқан балықтардың негізгі дені алабұға, шортан, тісті. Аты балық демесе, тұқымы азған. Өздері және арық. Теңіз ашығалы ірі балықтар тереңге кетті. Тек ащы суға төтеп беріп, шыдап жүрген жыртқыш балықтар. Олар да кәзір жемін оңайлықпен таба алмай, көк теңізде сабылып жүр» (Нұрпейіс, 2021). 1960 жылдары Мойнақ Арал теңізіндегі балықшылар айлақтарының бірі болған, жылына 20 000 тоннаға жуық балық ауланып, Кеңес

Одағындағы ең ірі балық консервілеу зауытында 13 миллион консерві өндірілетін (White, 2014). Мұндай ауқымды коммерциялық балық аулау 1982 жылы тоқтатылды, жергілікті балық түрлері толықтай құрып кетті. Бүкіл балық шаруашылығы қауымдастығы жұмыссыз қалды. Балықтың күрт азаюы, жұмыссыздық және климаттық жағдайлардың салдарынан жергілікті тұрғындар амалсыздықтан өз мекендерін тастап, экологиялық мигранттарға айналды: «Жиырма бес үй көшкенде бұл ауыл дәл бір өлік шыққандай күңіренген еді. Сол күні бір үйдің ошағында от жанбаған еді. Бір жан теңізге шықпаған еді. Балалар мектепке бармаған-ды. Сол күні таң атар-атпаста кеудесін сүйреткен кәрі-жас көтеріле көшеге шыққан еді; қатындар өмір бойын ыдыс-аяғы араласып келген көршісі көшіп жатқанда қайтерін білмей, абдырап, сасып қалған-ды» (Нұрпейіс, 2021).

Қоршаған орта тарихшысы М.Петерсон Арал экологиялық дағдарысын «суару дәуірінің логикасы» тұрғысынан қарауды ұсынады, «бұл – өз білімінің әмбебап екеніне сеніп, жергілікті ерекшеліктерді елемейтін империялық логикамен» (Peterson, 2019) түсіндіріледі. Орталық билік жергілікті жағдайлардың ерекшеліктерін ескермей, инженерлік тәжірибеге сүйенген әдісін кез келген жерге қолдануға болады деп ойлаған, бұл көптеген Еуропа елдерінің еуропалық емес отарларында пайдаланған империалистік логикасына тән. Сталин билігі кезінде-ақ Арал аймағын түзету мақсатында су шаруашылығы жұмыстары басталып, алып су қоймалары мен суару арналары салына бастаған. Ең үлкен дау тудырған суару жобаларының бірі – Қарақұм каналы болды. Бұл жоба Арал теңізіне құйылатын Әмудария өзенінің бір бөлігін Қарақұм шөлін кесіп өтіп, Түрікменстан мен Өзбекстандағы мақта алқаптарына суару үшін бағыттаған. Бұл мақта өндірісін арттыру мақсатында жасалды. Кеңес Одағының басшылары патшалық Ресейдің Орталық Азияны мақтаға тәуелді отарға айналдыру саясатын сынағанымен, іс жүзінде сол саясатты жалғастырды. Хрущев социалистік лагерьде «халықаралық еңбек бөлінісі мен ынтымақтастық» деген ұранмен одақтас республикаларға белгілі бір өнім өндіруді міндеттеді. Ол бүкіл Кеңес Одағын 18 экономикалық аймаққа бөлді. Қазақстан жеке экономикалық аймақ ретінде негізінен мал шаруашылығы мен ауыл шаруашылығын дамытуға бағытталса, Өзбекстан, Түрікменстан, Қырғызстан және Тәжікстан ауыл шаруашылығы, оның ішінде егіншілік саласын дамытуға міндеттелді (杨立信, 2004).

Барлық өзен суын мақта өндіруге жұмсау нәтижесінде Арал теңізі тез тартылып, апатты салдарға әкелді – Арал маңындағы дауылдардың күшеюі мен шөлейттену процесінің жеделдеуі аймақтың экологиялық ахуалын нашарлатты. Теңіз түбінің ашық тұзды қабаттарынан көтерілген ақ дауылдар (тұзды дауылдар) кең таралып, жер мен судың бұрын-соңды болмаған деңгейде ластануына алып келді. Бұл өз кезегінде адам денсаулығына байланысты ауыр әлеуметтік және медициналық мәселелерді туындатты. Нұрпейісов романда қоршаған орта ластануының ұрпақтар денсаулығына тигізген ауыр зардаптарын егжей-тегжейлі сипаттаған: «Осы ауылда ана жатырынан індетке шалдығып, кемтар боп туған балалар көбейіп барады. Ештеңеге түсінбесе де, мына әбігердің арасында олар да аяққа оралып жүр. Қолы, аяғы кеміс балалар балдаққа мініп алған. Ырғып басып, шоқаң-шоқаң етеді» (Нұрпейіс, 2021). Балықшы ауылында жер асты суының шектен тыс тұздануы мен ауыл шаруашылығында әртүрлі химикаттардың шамадан тыс пайдалануының кесірінен жарымжан балалар жиі кездеседі. Ғылым мен технологияның қарқынды дамуына қарамастан, адамзат өз ұрпағын экология зардабынан қорғауға қауқарсыз.

«Мекен» (place) постколониялық экологиялық сынның маңызды тұжырымдамасы ретінде бүкіл роман бойынша өзекті орын алып отыр. Қазақ халқы мекенді айрықша қадірлейді, сонымен бірге мекен – қазақ халқының бірегейлігі, мәдениеті мен тарихының негізі болып табылады, олар үшін мекен өмір сүрудің арқауы болғандықтан, терең мәдени рухани мәнге ие. Қазақ тіліндегі «мекен» сөзі «дала» деген мағынаны да білдіреді. Нұрпейісов Ұлы даланы табиғи, географиялық кеңістік қана емес, адам болмысымен үндесетін мәдени, рухани, философиялық, экзистенциалдық мәнге ие, тірі жүйе ретінде сипаттап, ерлік пен терең ойдың тоғысқан мекені деп таниды. Автор дала бейнесін тарихи жады мен ерлік, батырлыққа толы мекен түрінде бере отырып, адамның ішкі философиялық әлемімен, оның терең ой-толғамдарымен сабақтас киелі кеңістік деп түсіндіреді (Анастасьев, 2009).

Бір өкініштісі, қазақ халқы үшін ежелден қасиетті мекен – қазақ даласы Кеңес Одағының даму жобасында «адам қоныстанбаған» «жабайы жер, сұрықсыз шөл» ретінде қарастырылып, оны «игеру» қажет болды. Еуроцентрлік дүниетаным аясында отарлық державалар еуропалық емес өңірлерді жабайы кеңістік деп қарастырып, байырғы халық пен табиғат арасында қалыптасқан өзара байланысты ескермеді. Ғалымдардың пікірінше, отарлаудың заңдылығы адам мен адам еместің арасындағы шекараны негізге алады, яғни «өзіме тиесілі емес» жер тек адамсыз кеңістік, ол «игерілмеген, тиімсіз пайдаланылған немесе бос» деп қабылданады, ал «жергілікті мәдениет жабайы, ақылға қонымсыз, жануарға және табиғатқа жақын» (Plumwood, 2006) деп саналады. Патшаның ұзақ уақыт жүзеге асыра алмаған саясатын Н.Хрущев тың игеру науқанын жоспарлап, тез арада артығымен орындағаны белгілі. Мұны Нұрпейісов өткір сынға алады. Ол тың игеру науқаны деген – патшалық Ресейдің отарлық бағытының трансформацияланған жалғасы және кеңестік дәуірде жаңа формада жалғасуы екенін ашық айтты (Анастасьев, 2009). Бұл адам мен табиғаттың гармониясын бұзып, оны тек игеру нысаны ретінде қабылдауға алып келді. Автор отаршылдық жат пиғылдағы көзқарасқа негізделген модернизация желеуімен жердің бүлінгенін терең сезінді.

Жазушы романда «Кеше Арал тартылып, ана жақта Семей, мына жақта Байқоңыр, ол аз дегендей, Маңғыстаудың мидай жазық даласы мен Ақтөбенің қатпар-қатпар кәрі таулары, Орал мен Орданың шағыл құмдарында үсті-үстіне бомба жарып, ұлан байтақ жер-су, жаппай полигонға айналды. Кәзір қазақ татпаған у мен дерт қалды ма?» (Нұрпейіс, 2021) деп жазады. Кеңес Одағы әскери қару-жарақ жарысында көшбасшы болу үшін, барлық салдарды одақтас республикалардың халқы көтерді. 40 жыл ішінде 649 жарылыс болған Семей полигоны, әлі де жалғасып келе жатқан Байқоңыр ғарыш айлағынан зымыран ұшырулар және Қазақстандағы басқа да әскери сынақ полигондары жергілікті қоршаған орта мен халық денсаулығына орасан зиян келтірді. Нұрпейісов романда антропоцентристік логикасынан табиғатты адамзат жобаларының пассивті құралына теңестіріп, оны игерілуге тиіс ресурсқа айналдырғанын ашып көрсете отырып, адам өмірінің қоршаған ортаға тәуелді екенін дәлелдеп, экологиялық империализмге сыни позициясын білдірді.

Экологиялық сана тұрғысынан алғанда, автор ұсынған басты идея: экологиялық дағдарыс – адамзаттың рухани дағдарысы, экология мәселесі – адамзаттың рухани экологиясының жұтаңдануының сыртқы көрінісі. Романда Жәдігердің анасы теңіздің тартылуын адамдардың дәстүрлі құндылықтарынан алшақтауының салдары ретінде таниды. Ал Жәдігерге: «Теңіз тартылғалы бұл өңірдің мінез-құлқы ұсақтап барады. Ел ішінде ырым-жырым көбейді» (Нұрпейіс, 2021) деген сөздерді айтқызу арқылы

автор деградацияға ұшыраған адам экологиясы мәселесін алға тартады. Роман Арал теңізіндегі экологиялық өзгерістерді балықшы ауылының трагедиялық тағдырымен байланыстырады: «Жиырма жылда бұл өңірдің елі де өзгерді. Жері де өзгерді! Ауасы бұзылды. Ішетін ауыз су уға айналды» (Нұрпейіс, 2021). Табиғаттың ойрандалуы, түптеп келгенде, адам пиғылы бұзылуының салдары. Жазушы адам мен табиғаттың үйлесімді өмір сүруін қамтамасыз етуге негізделген экологиялық этиканы қайта құруды ұсына отырып, адамгершілік пен әділдікті сақтауға шақырады.

Қорытынды

Арал теңізінің экологиялық мәселесін көтерген туындыны постколониялық аспектіде қарастыра отырып, экологиялық империализм, антропоцентризм мен этикалық мораль, экологиялық дағдарыстың мәнін зерделеп, себебі мен салдарының ара жігі ашылып, танылып, таразыланды. «Соңғы парыз» романы – постколониялық сана мен экологиялық сананы ұштастыра отырып, кеңестік модернизациялық жобалардағы табиғатты адам қажеттігіне бағындыратын антропоцентристік логиканы сынға алған, экологиялық империализмге қарсы шыққан шығарма. Бұл тұрғыдан алғанда, романды сананы отарсыздандыруға бағытталған және экологиялық мәселені терең қозғайтын санаулы туындылардың бірі деп тануға болады. Жазушы табиғат пен адам арасындағы қарым-қатынасты қайта бағалауға, адам және қоршаған орта арасындағы үйлесімділікті қалпына келтіруге үндейді.

Зерттеу нәтижесінде романдағы Арал дағдарысының өзара байланысты көркемдік және идеялық қыры айқындалды. Постколониялық экосана Арал апатының салдарын бейнелеумен ғана шектелмей, әдебиеттің экологиялық сананы қалыптастырудағы этикалық және танымдық қызметін де пайымдауға мүмкіндік берді.

Зерттеуде «Соңғы парыз» романын постколониализм аясында зерделеу – аталмыш теорияның қолдану аясын кеңейтумен қатар, зерттеуші қауымның назарын постколониялық экологиялық сынның өзектілігіне аударуға шақырады. Бұл зерттеу «Соңғы парыз» романының көркемдік және идеялық ерекшеліктерін ашу арқылы осы бағыттағы болашақ ғылыми ізденістерге үлес қосады деп үміттенеміз. Отарлау үдерісін зерттеп, зерделеу барысында экологиялық аспектінің назарға алыну қажеттілігі айқын. Өйткені, отаршылдық әлеуметтік-мәдени санаға ғана емес, қоршаған ортаға да елеулі зиян келтірді. Қай уақытта да экологиялық мораль адамзат үшін тұрақты әрі өзекті құндылық екені айқын.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақалада мүдделер қақтығысы жоқ.

Мақала Қытай мемлекеттік стипендиялар кеңесінің (China Scholarship Council) қолдауымен орындалды.

Авторлардың қосқан үлесі. Болат Р. – зерттеу материалдары мен әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, теориялық материалдарды жинақтап, талдау жүргізді, шетелдік ғалымдар еңбектеріне талдау жасады, әдіснама, зерттеу әдістері бөлімін орындады, ғылыми мақаланы талапқа сай рәсімдеді. Бисенғали З.Қ. – ғылыми мақаланың мақсат-міндеттерін айқындап, кіріспе, зерттеу әдістері бөлімі бойынша материалдар әзірледі. Токшылыкова Г.Б. – ғылыми-теориялық әдебиеттермен жұмыс жасай отырып, отандық ғалымдар еңбектерін талдау жасады, нәтижелер, талқылау мен қорытынды бөлімін жүзеге асырды.

Әдебиеттер тізімі

- Анастасьев, Н. (2009). Ә. Нұрпейісов – адамзат тағдырының жыршысы. Ана тілі, 42, 6–7.
- Елеукенов, Ш. (2005). Әбдіжәміл Нұрпейісов. В Т. Жақып (Ред.), Қазақ әдебиетінің тарихы: Кеңес дәуірі (1956–1990) (Б. 497–527). ҚазАқпарат.
- Құдайберген, Н. (2023). Әдеби зердедегі тәуелсіздік құндылықтары. Жұлдыз, (4), 167–183.
- Нұрпейіс, Ә. (2021). Соңғы парыз. Алматы: Книжный клуб. 368 б.
- Сәменқызы Ұ., Тұрысбек Р., Селами Ф. (2023). Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романындағы тұлғаның көркемдік концепциясы. Ясауи университетінің хабаршысы, (2), 137–152.
- Adams, L. (2008). Can we apply postcolonial theory to Central Eurasia? Central Eurasian Studies Review, 7(1), 2–7.
- Aitpayeva, G. (2024). Paradoxes of Soviet coloniality: The case of “Az I YA” by Olzhas Suleimenov. In D. Sharipova, A. Bissenova, & A. Burkhanov (Eds.), Post-colonial approaches in Kazakhstan and beyond: Politics, culture and literature (pp. 57–82). Springer Nature Singapore.
- Bhavna, D. (2007). Kazakhstan: Ethnicity, language and power. Routledge.
- Boehmer, E. (2005). Colonial and postcolonial literature: Migrant metaphors. Oxford University Press.
- Crosby, A. (1987). Ecological imperialism: The biological expansion of Europe, 900–1900. Cambridge University Press.
- Heathershaw, J. (2010). Central Asian statehood in postcolonial perspective. In E. Kavalski (Ed.), Stable outside, fragile inside? Post-Soviet statehood in Central Asia (pp. 87–101). Routledge.
- Huggan, G. (2004). Greening postcolonialism: Ecocritical perspectives. Modern Fiction Studies, 50(3), 701–733.
- Khalid, A. (2006). Backwardness and the quest for civilization: Early Soviet Asia in comparative perspective. Slavic Review, 65(2), 231–251.
- Peterson, M. (2019). Pipe dreams: Water and empire in Central Asia’s Aral Sea basin. Cambridge University Press.
- Plumwood, V. (2006). Decolonizing relationships with nature. In B. Ashcroft, G. Griffiths, & H. Tiffin (Eds.), The postcolonial studies reader (pp. 607–611). Routledge.
- Sharipova, D. (2019). The decolonization of the environment in Kazakhstan: The novel Final Respects by Abdi-Jamil Nurpeisov. Nationalities Papers, 47(2), 296–309.
- White, K. D. (2014). Nature and economy in the Aral Sea basin. In P. Micklin, N. V. Aladin, & I. S. Plotnikov (Eds.), The Aral Sea: The devastation and partial rehabilitation of a great lake (pp. 301–335). Springer.
- 汤普逊·埃娃. (2009). 帝国意识：俄国文学与殖民主义. 北京大学出版社.
- 杨立信. (2004). 水利工程与生态环境：咸海流域实例分析. 黄河水利出版社.

Р. Болат¹, З.К. Бисенгали², Г.Б. Токшылыкова^{3*}

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Сианьский университет иностранных языков, Сиань, Китай

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

³Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

Постколониальное экосознание в романе А. Нурпеисова «Последний долг»

Аннотация. В статье анализируется роман А.Нурпеисова «Последний долг», одним из первых, поднявших экологическую проблему Аральского моря и раскрывших критику советской политики в этом вопросе. Основная цель автора – доказать пагубные последствия колониальной политики, которая негативно отразилась как на природе, так и на судьбах людей. Идея статьи заключается в том, чтобы показать, что экологический империализм лежал в основе советской политики на казахской земле, и, через это, донести гражданский призыв писателя к обществу.

Результаты могут быть использованы в исследовательских работах, написанных в направлении экопрозы, постколониализма, антропоцентризма, анализа литературы советской эпохи. В качестве актуальной теоретической основы исследования была взята концепция экологического империализма, в качестве основных методов исследования использованы текстуальный анализ и герменевтический подход. В результате было выявлено мастерство писателя, изобразившего человека и животных как единое целое, являющееся неотъемлемой частью природного мира. Судьба целого народа доказала, что хищническое отношение к природным ресурсам, навязанное имперским сознанием, приводит не только к экологическому, но и к духовному кризису, что прослеживается на примере судьбы целого народа. Значимость результатов состоит в синтезе постколониального и экологического сознания, в изучении последствий колонизации казахской степи, включая ущерб, нанесённый не только людям, но и природе, флоре и фауне региона.

Ключевые слова: казахская советская литература, постколониальная экологическая критика, экологический империализм, антропоцентризм, Аральское море.

R. Bolat¹, Z.Q. Bisengali², G.B. Tokshylykova^{3*}

¹*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;*
Xi'an International Studies University, Xi'an, China

²*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

³*Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

Postcolonial Ecological Consciousness in A. Nurpeisov's Novel «Final Respects»

Abstract. This article examines postcolonial ecological consciousness in Abdijamil Nurpeisov's novel *Final Respects* (*Songy Paryz*), an early Kazakh literary response to the Aral Sea environmental crisis and Soviet development policy. Drawing on ecological imperialism and postcolonial ecocriticism, the study applies textual and hermeneutic analysis to the novel's representation of human–nature relations, environmental transformation, and colonial legacies. It argues that ecological imperialism shaped Soviet governance in the Aral Sea region, where an anthropocentric approach subordinated nature to economic and political objectives. Nurpeisov portrays humans, animals, and the natural environment as interconnected parts of a shared ecological world. The exploitation of natural resources therefore produces not only environmental destruction but also social, cultural, and spiritual crises within local communities. By combining postcolonial and ecological perspectives, the article demonstrates how the novel critiques Soviet modernization, exposes the broader consequences of colonial environmental governance, and contributes to the development of ecological consciousness in Kazakh literature.

Keywords: Kazakh Soviet literature, postcolonial ecocriticism, ecological imperialism, anthropocentrism, Aral Sea.

References

- Anastasyev, N. (2009). A. Nurpeisov – adamzat tagdyrynyn zhyrshysy [A. Nurpeisov: A singer of the fate of humanity]. *Ana tili*, 42, 6–7.
- Eleukenov, Sh. (2005). Abdizhamil Nurpeisov. In T. Zhaqyp (Ed.), *Qazaq adabietinin tarikhy: Kenes dauiri (1956–1990)* [History of Kazakh literature: The Soviet period (1956–1990)] (pp. 497–527). Qazaqparat.
- Qudaibergen, N. (2023). Adebі zerededegі tauelsizdik qundylyqtary [The values of independence in literary consciousness]. *Zhuldyz*, (4), 167–183.
- Nurpeis, A. (2021). *Songy Paryz* [Final Duty]. Knizhnyi klub.
- Samenqyzy, U., Turysbek, R., & Selami, F. (2023). A. Nurpeisovtin “Songy paryz” romanyndagy tulganyn korkemdik kontseptsiiasy [The artistic conception of the individual in A. Nurpeisov's novel *Final Duty*]. *Bulletin of Yassawi University*, (2), 137–152.
- Adams, L. (2008). Can we apply postcolonial theory to Central Eurasia? *Central Eurasian Studies Review*, 7(1), 2–7.

Aitpayeva, G. (2024). Paradoxes of Soviet coloniality: The case of “Az I YA” by Olzhas Suleimenov. In D. Sharipova, A. Bissenova, & A. Burkhanov (Eds.), *Post-colonial approaches in Kazakhstan and beyond: Politics, culture and literature* (pp. 57–82). Springer Nature Singapore.

Bhavna, D. (2007). *Kazakhstan: Ethnicity, language and power*. Routledge.

Boehmer, E. (2005). *Colonial and postcolonial literature: Migrant metaphors*. Oxford University Press.

Crosby, A. (1987). *Ecological imperialism: The biological expansion of Europe, 900–1900*. Cambridge University Press.

Heathershaw, J. (2010). Central Asian statehood in postcolonial perspective. In E. Kavalski (Ed.), *Stable outside, fragile inside? Post-Soviet statehood in Central Asia* (pp. 87–101). Routledge.

Huggan, G. (2004). Greening postcolonialism: Ecocritical perspectives. *Modern Fiction Studies*, 50(3), 701–733.

Khalid, A. (2006). Backwardness and the quest for civilization: Early Soviet Asia in comparative perspective. *Slavic Review*, 65(2), 231–251.

Peterson, M. (2019). *Pipe dreams: Water and empire in Central Asia’s Aral Sea basin*. Cambridge University Press.

Plumwood, V. (2006). Decolonizing relationships with nature. In B. Ashcroft, G. Griffiths, & H. Tiffin (Eds.), *The postcolonial studies reader* (pp. 607–611). Routledge.

Sharipova, D. (2019). The decolonization of the environment in Kazakhstan: The novel *Final Respects* by Abdi-Jamil Nurpeisov. *Nationalities Papers*, 47(2), 296–309.

White, K. D. (2014). Nature and economy in the Aral Sea basin. In P. Micklin, N. V. Aladin, & I. S. Plotnikov (Eds.), *The Aral Sea: The devastation and partial rehabilitation of a great lake* (pp. 301–335). Springer.

汤普逊·埃娃. (2009). *帝国意识：俄国文学与殖民主义*. 北京大学出版社.

杨立信. (2004). *水利工程与生态环境：咸海流域实例分析*. 黄河水利出版社.

Авторлар туралы мәлімет:

Болат Р. – PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан; оқытушы, Сиань шет тілдер университеті, Сиань, Қытай. E-mail: bolat_rauan@live.kaznu.kz,, ORCID: 0009-0007-1316-7634

Бисенғали З.Қ. – филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: zinolgabden@hotmail.com,, ORCID: 0000-0003-1503-2737.

Тоқшылыкова Г.Б. – хат-хабар үшін автор, PhD доктор, аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. E-mail: gulnaz_lit75@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4116-5042.

Болат Р. – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. Преподаватель казахского языка, Сианьский университет иностранных языков, Сиань, Китай. E-mail: bolat_rauan@live.kaznu.kz,, ORCID: 0009-0007-1316-7634

Бисенғали З.Қ. – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. E-mail: zinolgabden@hotmail.com,, ORCID: 0000-0003-1503-2737

Тоқшылыкова Г.Б. – автор для корреспонденции, PhD доктор, старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан. E-mail: gulnaz_lit75@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4116-5042

Bolat R. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. Lecturer in Kazakh Language, Xi’an International Studies University, Xi’an, China. E-mail: bolat_rauan@live.kaznu.kz,, ORCID: 0009-0007-1316-7634

Bisengali Z.K. – Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: zinolgabden@hotmail.com,, ORCID: 0000-0003-1503-2737

Tokshylykova G.B. – corresponding author, PhD, Senior Lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: gulnaz_lit75@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4116-5042

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).